Ilona Švihlíková

GLOBALIZACE & KRIZE

SOUVISLOSTI A SCÉNÁŘE

„Ilona Švihlíková velmi zdařile charakterizuje současnou pochmurnou realitu světové ekonomiky a vyvrací falešný optimismus, že probíhající krize je jen jakýmsi pomíjivým krátkodobým jevem na cestě k prosperitě.“

[GRIMMUS]

GLOBALIZACE A KRIZE

GRIMMUS Ekonomie | Politika

„INSPIRUJEME K MYŠLENÍ“

ILONA ŠVIHLÍKOVÁ

GLOBALIZACE A KRIZE

SOUVISLOSTI A SCÉNÁŘE

[GRIMMUS]

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Švihlíková, Ilona
Globalizace a krize : souvislosti a scénáře / Ilona Švihlíková. -- 1. české vyd. -- Všeň : Grimmus, 2010. -- 296 s. -- (Ekonomie, politika)
ISBN 978-80-87461-01-3

339.9 * 338.124.4 * 316.422
- světová ekonomika -- 20.-21. stol.
- hospodářská krize -- 20.-21. stol.
- globalizace
- monografie

339.7/.9 - Světová ekonomika a mezinárodní finance [4]

Recenzovali: **Doc. Ing. Pavel Janíčko, CSc.**
Doc. Ing. Pavel Sirůček, Ph. D.

Copyright © by Ilona Švihlíková 2010
Copyright © by Grimmus 2010

Žádná část tohoto díla nesmí být reprodukována nebo kopírována v podobě mechanické či elektronické anebo šířena jakýmkoli jiným informačním systémem bez předchozího souhlasu držitelů autorských práv. (Děkujeme.)

Nakladatelství Grimmus, CZ-512 65 Všeň 138, grimmus@grimmus.cz, http://grimmus.cz
Jazyková redakce: Lukáš Kantor
Návrh obálky a sazba: DTP Grimmus
Tisk a vazba: Ekon, Jihlava
První vydání.
Printed in the Czech Republic.

ISBN 978-80-87461-01-3

OBSAH

Úvod **9**

1. Od 70. let k současným krizím **13**
1.1. Blahobytná 50. a 60. léta 15
1.2. Zlomová 70. léta 20. století 16
1.3. Washingtonský konsenzus aneb drtivé vítězství neoliberalismu 23
1.4. NAFTA a dopady na Mexiko 29
1.5. Mexická krize 1994–1995 32
1.6. Transformace východního bloku, děsivá ruská zkušenost 33
1.7. Asijská krize (1997/1998) 36
1.8. Brazilská krize 40
1.9. Argentinská krize 40
1.10. Nová ekonomika aneb bublina dot.com 44
1.11. Cesta k Velké depresi 21. století 46
1.12. Průběh krize, „řešení": stručné shrnutí 56
1.13. Krize jako…? 60

2. Komoditní trhy **65**
2.1. Ropná bublina roku 2008 a aktuální vývoj 66
2.2. Potravinová krize 79

3. Řešení krize a přechod do krize dluhové 87
3.1. Snahy o řešení a předcházení krize: summity G-20,
pokusy o národní regulaci 88
3.2. Kroky k regulaci finančního sektoru: EU a USA 94
3.2.1. USA: finanční regulace a žaloba proti Goldman Sachs 96
3.3. Řecká krize aneb přechod z krize finanční na dluhovou 98
3.4. Ekonomické a politické dopady dluhové krize 110

4. Změny prostředí, v jakém se státy pohybují 113
4.1. Rozvoj mezinárodního obchodu zbožím a službami 114
4.2. Globální nerovnováha 123
4.3. Nadnárodní firmy 138
4.4. Mezinárodní finanční systém 146
4.4.1. Mezinárodní měnový systém: hledá se alternativa
k dolaru, značka: rychle 153
4.4.2. Suverénní fondy aneb stát jako aktivní investor 165
4.5. Globální trh práce, nárůst polarizace a pracující chudoby 169
4.5.1. Postavení rozvojových zemí v globální ekonomice 181
4.6. Národní stát v pasti globalizace 183

**5. Kdo bude ekonomickým vůdcem světa? Tradiční Západ,
BRIČ, nebo někdo další?** 191
5.1. Spojené státy americké 193
5.1.1. Strategie „růstu“: mzdová deflace,
komplexní zadlužení, bubliny a války 199
5.2. Evropská Unie 203
5.3. Japonsko 210
5.4. BRIČ – nové velmoci na obzoru 215
5.4.1. Brazílie – velmoc Jižní Ameriky 219
5.4.2. Rusko 223
5.4.3. Indie 229
5.4.4. Čína 232

6. Scénáře budoucího vývoje 247
6.1. Tragický scénář: cesta k fašizaci společnosti 251
6.2. Záchrana v podobě OSN: reforma shora 255
6.3. Radikální scénář: změna zdola 260

Závěr **263**

Seznam zkratek 266
Seznam tabulek 268
Seznam obrázků 269
Poznámky 271
Literatura a zdroje 283

ÚVOD

Globalizace patří k nejužívanějším slovům naší doby a někdy se může zdát, jako by byla zodpovědná za vše, co se děje: ať už je to migrace, ekologické katastrofy, rozvoj moderních technologií či finanční krize. Knih o tom, že díky globalizaci můžeme cestovat a že Francouz v Šanghaji poslouchá indickou hudbu a to je tedy ta globalizace, již bylo napsáno dost. Tato kniha ovšem taková nebude.

Globalizace se jako frekventovaný pojem objevuje na konci 80. let, v letech devadesátých pak nastává doslova záplava knih a článků, které se tomuto fenoménu věnují.

Mezi vědci se vedou spory nejen o tom, jak vlastně globalizaci definovat, ale i jak ji časově vymezit. Zatímco někteří se domnívají, že globalizace probíhá od počátku lidstva ve formě propojování jednotlivých civilizací, jiní zastávají názor, že o globalizaci je možné hovořit až s rozvojem velkých námořních objevů, mezi které řadí primárně objevení Ameriky Kryštofem Kolumbem. Stejně tak je obtížné shodnout se na definici: dotýká se globalizace jen obchodních a finančních toků, nebo veškerých sfér života včetně politické či kulturní? Kde je její počátek? Jsou to technologie? Je to vůbec přirozený jev, nebo se jedná o rozsáhlou konspiraci elit?

Autorka této práce bude používat pojem „globalizace" pro jevy, které se udály ve světové ekonomice od 70. let 20. století. Jak ještě bude vysvětleno později, domnívám se, že právě v této době dochází k fundamentálnímu zlomu ve vývoji světového hospodářství, který pociťujeme dodnes, a po-

kud je neztotožníme s procesem globalizace, pak se bude jednat minimálně o jinou kvalitativní fázi tohoto procesu. Zároveň se právě v 70. letech objevuje pojem „globální problémy" – pro problémy, které již není možné řešit v rámci jednoho národního státu.

Různé definice pojmu globalizace se soustřeďují často na jeden výsek, nejčastěji ekonomický. Mezinárodní měnový fond (MMF) tvrdí, že globalizace představuje „rostoucí ekonomickou vzájemnou závislost zemí ve světovém měřítku v důsledku rostoucího objemu a druhu přeshraničních transakcí zboží a služeb a toku mezinárodního kapitálu, jakož i rychlejšího šíření technologií."[1]

Významný český sociolog Jan Keller pak za globalizaci označuje „komplexní proces technických, ekonomických, politických, sociálních a kulturních změn, jež se projevují zejména v posledních dvou desetiletích 20. století. Za jejich jádro považuje vytváření nové mocenské asymetrie, která je dána různými možnostmi mobility. Schopnost mobility zde vystupuje jako zdroj, jenž umožňuje přenášet negativní externality na vše, co zůstává prostorově vázáno. To má vážné důsledky především pro oblast sociálna a ekologie."[2]

Další definice často hovoří o zkracování vzdáleností a času, prosazování globálních tendencí do veškerých sfér, od ekonomiky po kulturu apod. Navzdory velkému množství různých definic je možno vytipovat určité společné znaky, které má většina definic společných.

Globalizaci je možno chápat jako dynamický, ambivalentní proces, vyvolávající hluboké asymetrie na různých úrovních světové ekonomiky (i politiky). V jádru globalizace stojí propojení technologicko-ekonomického jádra. Toto jádro globalizace vyvolává tlaky, které se objevují v dalších subsystémech: v kulturním, politickém a v subsystému mezinárodních vztahů, jehož jsou mezinárodní ekonomické vztahy nedílnou součástí.

Pokud akceptujeme, že základními znaky globalizace jako procesu jsou dynamika a nelineární jevy, pak se tradiční postupy zkoumání jeví jako méně vhodné. V případě globalizace nelze používat newtonovské paradigma, které se domnívá, že celek je pouhou sumou částí, procesy mají jasnou kauzalitu (je jasná příčina a následek) a extrapolací minulých jevů se můžeme dostat k budoucnosti.

Jako přínosnější se pro zkoumání globalizace jeví systémový přístup, např. jeho moderní odnož, teorie chaosu. Systémový přístup vychá-

zí z představy, že svět má systémovou povahu: je souborem prvků, kdy změny v některých prvcích vyvolají změny v jiných. Celý systém vykazuje vlastnosti a chování, jež jsou odlišné od jeho částí. Většina systémů – včetně společnosti – se chová nelineárně.

Pro komplexní adaptivní systémy, které jsou základním stavebním kamenem teorie chaosu, jsou typické takové vlastnosti jako samo-uspořádávání a nové vlastnosti. Značí to otevřený systém, v němž se objevují noví aktéři, přičemž vazby mezi aktéry ovlivňují nejen je, ale celý systém mnoha nezamýšlenými důsledky. Síla malých událostí je dobře známa např. z meteorologie (tzv. *butterfly effect*). Komplexní adaptivní systémy jsou propojené (*nested*), dynamika systému vede k nerovnováhám – rovnováha je spíše výjimkou než pravidlem, jak tvrdilo newtonovské paradigma. Tyto charakteristiky sytému ale vedou k tomu, že není možné jasně předpovědět budoucnost, protože ta není pouze jedna (viz kapitola 6. Scénáře budoucího vývoje).

V souladu se systémovou teorií se tato kniha nesoustředí pouze na analýzu jevů doprovázejících globalizaci, ale spíše na jejich vzájemné vazby a dynamiku vývoje. Chce tedy pomoci odhalit, jaké jsou vazby mezi současnou globalizací a krizemi, v jakém dynamickém prostředí se pohybují zásadní aktéři globalizačního procesu a jak toto prostředí zpětně ovlivňují, jak na „výzvy" globalizace reagují vybrané národní státy, včetně vazeb mezi nimi. V neposlední řadě chci naznačit, jakými dalšími směry se může současný vývoj, na základě procesů v předchozích etapách, dále ubírat, což demonstrují tzv. scénáře vývoje.

1

OD 70. LET K SOUČASNÝM KRIZÍM

První kapitola knihy se věnuje podmínkám vzniku současné Velké deprese i předcházejících krizí, s důrazem na velkou koncentraci krizí v 90. letech.

Vycházím přitom z předpokladu, že v 70. letech došlo k hlubokým změnám na úrovni technologií, následně ekonomiky, ale i společenského systému, včetně dominantní ekonomické teorie. Pro srovnání výjimečnosti 70. let jsou stručně zmíněna 50. a 60. léta jako léta poválečného blahobytu.

V souvislosti s ekonomickými teoriemi, které jsou v kapitole věnované 70. letům zmiňovány, je možno doplnit: Keynesiánství se odvozuje od významného britského ekonoma J. M. Keynese. Představuje ucelenou sociálně-reformní teorii. Keynesovo stěžejní dílo *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz* reagovalo přímo na Velkou depresi 30. let, v souladu s tím Keynes považoval za největší ekonomický problém nezaměstnanost. Keynesiánská politika se – byť v různých podobách – dočkala největšího rozkvětu v 50. a 60. letech a je spjatá s budováním státu blahobytu a větší aktivní rolí státu v ekonomice. V poválečné době se rozvíjí také novokeynesiánství, které se snaží sblížit tradiční keynesiánství s neoklasickou ekonomií cestou mikrofundace.

Mezi antikeynesiánské teorie je řazen monetarismus, spjatý s M. Friedmanem, a ekonomie strany nabídky. Hlavním nástrojem monetarismu je kvantitativní teorie peněz, která měla „obhájit" své postavení tváří v tvář

fiskální keynesiánské politice. Monetaristé kladou důraz na peníze: poptávka po penězích je podle nich stabilnější než jiné složky agregátní poptávky. Pokud dochází v ekonomice k poruchám, pak je na vině monetární sektor. Oproti klasické ekonomii monetarismus rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé efekty. V moderní verzi pracuje také s očekáváními subjektů. Vrcholné období této teorie spadá do 80. let 20. století.

Ekonomie strany nabídky je spojena s neokonzervatismem, její vrcholná popularita spadá do 70. a 80. let minulého století. Řadou ekonomů bývá považována za plochou a propagandisticky antikeynesiánskou svým důrazem na snižování daní či odbourání regulace. Hlavní faktor ekonomického růstu není efektivní poptávka, jako u Keynese, ale agregátní nabídka. V mikrofundaci se objevuje důraz na člověka jako *homo œconomicus*. Mezi oblíbené instrumenty patří tzv. Lafferova křivka, sloužící často jako argument proti příliš vysokým (a tedy podle této koncepce demotivujícím) daním.

Velmi frekventovaný pojem *neoliberalismus* je v této knize chápán jako součást tzv. nové pravice. Zatímco v politice a mezinárodních vztazích dominuje neokonzervatismus, v ekonomice je to neoliberalismus. Vychází z klasické ekonomie a aplikuje tezi *homo œconomicus* na všechny sféry života. Svobodná ekonomika je ztotožňována se svobodnou společností. Praktický výraz neoliberální politiky je možno nalézt v tzv. washingtonském konsenzu.

Krize 90. let jsou zasazeny do hlubšího kontextu. V případě Mexika jsou uvedeny vlivy na mexické hospodářství dané vstupem této země do NAFTA. V ruském případě nelze opomenout vliv ruské transformace na ruskou krizi, včetně politických dopadů. Pozornost je nutně věnována tzv. washingtonskému konsenzu, který tvořil páteř ekonomických doporučení ze strany Mezinárodního měnového fondu a Světové banky (SB).

V této části je nutno uvést, jak budou chápány jednotlivé typy krize. Krizi lze obecně chápat jako stádium procesu, kdy již nelze dále pokračovat stejnými prostředky; jako etapu, která ukazuje na neudržitelnost současného systému bez zásadních modifikací. Krizi lze tedy chápat jako nutnost změny v určitém subsystému.

Pojem měnová krize bývá druhou etapou krize po tzv. „krizi důvěry". Projevuje se např. ve spekulativním útoku na měnu, která musí – po obvykle marném boji centrální banky – opustit fixní režim a hluboce devalvovat. Centrální banka ztrácí intervencí část svých devizových rezerv, ze země urychleně odplouvá krátkodobý kapitál. Přesto se měnová

krize nemusí stát krizí finanční. Finanční krize je další etapou po měnové krizi. Finanční instituce a/nebo finanční aktiva začnou rychle ztrácet na hodnotě. Může se objevit *run* na banky, prasknutí bubliny či pád burzy. Ve spojení s krizí měnovou se často vyskytuje situace, kdy subjekty nejsou schopné – po devalvaci měny domácí – splácet úvěry v zahraniční měně. Od 90. let 20. století se v souvislosti s finančními krizemi hovoří o tzv. chování stáda a nákaze (*contagion*). Ekonomická krize je vrcholným stádiem, kdy se předchozí fáze krize přelijí do reálné ekonomiky. Může se tak stát cestou úvěrového kanálu, znehodnocením úspor obyvatel apod. Ekonomická krize má silné sociální dopady, je doprovázena rostoucí nezaměstnaností, nízkým využitím průmyslových kapacit atd. Mezi ekonomy panují značné spory o to, proč k ekonomickým krizím dochází, což je vyjádřeno i v mnoha teoriích snažících se vysvětlit ekonomický cyklus.

Závěrečná a největší část této kapitoly je pak věnována současné Velké depresi, jejím příčinám a průběhu. Kapitola je pak uzavřena výčtem různých způsobů, jak lze na tuto Velkou depresi nahlížet: zda z hlediska *mainstreamu* jako na „běžný" hospodářský výkyv, který sám od sebe odezní, či jako na systémové selhání finančních trhů a regulátorů. Nechybí ale ani hlubší pohledy, jež tuto krizi posunují do delšího časového kontextu. Zmíněn je koncept vln E. Mandela, který zdůrazňuje specifika pro obrat cyklu směrem vzhůru, a samozřejmě proslulé Kondratěvovy vlny, podle nichž současnou depresi můžeme interpretovat jako nepřipravenost Západu na V. vlnu (viz graf 4).

1.1. BLAHOBYTNÁ 50. A 60. LÉTA

> „Období po druhé světové válce přineslo závratné změny ve vědě, technice a výrobě, které jsou nesrovnatelné s ničím, co se do té doby odehrálo během života jedné generace."[3]

Aplikace vědeckotechnických poznatků ovšem, na rozdíl od 70. let, podpořila ekonomický růst a zaměstnanost. Jedním z faktorů, který to umožnil, byly velmi nízké ceny ropy, jejíž světový trh byl v té době ovládán kartelem producentů „velké sedmičky" (*Seven Sisters*).

Pro 50. a 60. léta na Západě, tvořeném nejprve Severní Amerikou (USA, Kanada) a Západní Evropou (EHS), k nimž se později přidává i Ja-

ponsko, bylo typické keynesiánství jako dominantní ekonomická teorie i praxe.

Zkušenosti z Velké krize 30. let a především z II. světové války nutně podpořily teorii, která si kladla za cíl plnou zaměstnanost a vyváženější postavení mezi trhem a státem. Liberální koncepce byly Velkou krizí zdiskreditovány, proto nastoupily státní zásahy do hospodářství. V některých zemích pak měly podobu budování tzv. státu blahobytu. Stát začal používat silněji fiskální politiku (struktura daní s důrazem na progresivitu, sociální a investiční výdaje rozpočtu). Mezi významné úkoly státu se řadí „dolaďování ekonomického cyklu", což je opět poučení z Velké krize 30. let. Stát se stává důležitým ekonomickým aktérem nejen tím, že stanovuje „pravidla hry", ale i např. rostoucím podílem svých výdajů na HDP. V mnoha zemích bylo rovněž aplikováno tzv. indikativní plánování.

Navzdory tomu, že se rozšířil státní sektor a docházelo k zestátnění některých klíčových odvětví, stále se jednalo o tržní ekonomiku.

50. a 60. léta jsou v ekonomické historii spojena s rekordními tempy ekonomického růstu, silnou investiční aktivitou, která byla „ulehčena" destrukcí výrobních kapacit během II. světové války i dynamikou růstu průmyslové výroby, jež v té době byla dominantním sektorem jak svým podílem na HDP, tak na zaměstnanosti. Poražené země – Německo a Japonsko – se stávají díky svému „hospodářskému zázraku" konkurenty USA.

1.2. ZLOMOVÁ 70. LÉTA 20. STOLETÍ

Se 70. léty obvykle pojíme rozpad brettonwoodského systému a tzv. strukturální krize. 70. léta představují jasný zlom: v rovině ekonomické, ideologické i praktické politiky. V 70. letech končí „zlatá éra" sociálního státu a objevují se nové politicko-ekonomické teorie, které položily základ dnešní podobě globalizace. V neposlední řadě se v 70. letech objevují technologické inovace, které ale mají zásadně odlišný dopad než v 50.–60. letech – vedou k úspoře pracovních míst.

Ropná krize v roce 1973 neukázala jen sílu OPEC, resp. OAPEC, ale také míru závislosti západního světa na této životně důležité komoditě. Růst ceny ze čtyř na dvanáct dolarů za barel neovlivnil jen strategicko-vojenské uvažování USA, které od té doby v každé své vojenské doktríně zdůrazňují pojem „energetická bezpečnost" (o něm ještě bude řeč). První

ropný šok byl navíc tak nešťastně načasován, že splynul s ropným zlomem v samotných Spojených státech; přesně tak, jak ho v letech padesátých předvídal význačný americký geolog Marion King Hubbert (podle nějž se křivka zobrazující ropný zlom nazývá také Hubbertova).

Rozpad brettonwoodského systému pevných kurzů jen dovršil dlouhodobější nerovnováhy ve světové ekonomice, které z velké části padaly na bedra USA. Brettonwood, jenž měl za úkol stabilizovat mezinárodní obchod a umožnit hladké transakce, se dostal na hranici svého fungování. Systém fixních kurzů, které byly navázány na dolar a ten zase na zlato, stál (i padal) spolu s tím, jak se ekonomicky (ne)dařilo Spojeným státům. Tento systém i jeho rozpad ale neskutečně ovlivnily světovou ekonomiku a není divu, že narazíme na názory (např. Noam Chomsky[4]), že rozpad brettonwoodského systému patří mezi nejdůležitější události 20. století. Jeho vznik byl ovlivněn dvěma velkými plány: na jedné straně plánem kladoucím břímě fungování na Spojené státy (Whiteův), na druhé straně plánem Keynesovým, který viděl světovou ekonomiku vyváženěji. Teprve 65 let po schůzce v Bretton Woodu se začnou ozývat hlasy tvrdící, že došlo k historické (leč vzhledem k vyjednávací síle USA pochopitelné) chybě. Znova se bude hledat inspirace u Keynesova bancoru či u jeho myšlenek na „penalizaci" přebytkových zemí.

V 70. letech je jen jasné, že Spojeným státům vyrostli silní exportní soupeři (Německo, Japonsko). Uvolněná fiskální (financování války ve Vietnamu[5]) i monetární politika vedou k zaplavení světa dolary. Přestože by pevná vazba na zlato – 35 dolarů za trojskou unci – měla teoreticky americkou hospodářskou politiku disciplinovat, dlouhou dobu se tak neděje. Spojené státy plně využívají toho, že mohou bez obtíží – situaci je radno si zapamatovat pro další výklad – monetizovat svůj dluh, protože dolary jsou bezpečně uložené v devizových rezervách zahraničních centrálních bank. Právě zde je možno najít dodnes dominantní pozici dolaru jakožto internacionální měny číslo jedna, jež je specifikem americké ekonomiky a zásadním způsobem ovlivňuje její fungování ve světovém ekonomickém systému. Možnost financovat deficity běžného účtu ve vlastní měně jsou velkou a (dalo by se podotknout) nezaslouženou výhodou amerického dolaru. Zároveň je ale třeba počítat s tzv. Triffinovým dilematem, pojmenovaným podle belgického ekonoma R. Triffina, které upozorňuje, že není možné, aby národní měna plnila zároveň bez problémů funkce měny

internacionální. Budou se totiž nutně střetávat požadavky na mezinárodní likviditu s požadavky na důvěryhodnost měny. Předpoklad, že celý svět se bude řídit podle toho, jakou monetární politiku budou zrovna provozovat Spojené státy, se ukazuje být jako chybný, obzvlášť ve chvíli, kdy jejich hospodářská dominance slábne.

Ve světové ekonomice se objevuje nový ekonomický jev: stagflace, nazvaná podle souběhu stagnace a vysoké inflace, která není zapříčiněna jen krizí ropnou, ale též potravinovou. Spolu s tím se do krize dostává i do té doby dominantní politicko-ekonomická teorie: keynesiánství, s nímž spojujeme nejen poválečný rozkvět, ale také vznik a rozvoj tzv. sociálního státu. V 70. letech se nejen objevuje vysoká inflace (nikoliv ovšem poptávková, ale nákladová), ale i fenomén tzv. strukturální nezaměstnanosti, která se stane noční můrou všech politiků a od této éry se „uhnízdí" v západních ekonomikách natrvalo.

Zároveň se v 70. letech ekonomická struktura posunuje směrem k službám, pokles průmyslu jak v podílu na HDP, tak v pracovní síle má nezanedbatelné dopady např. na odborovou organizovanost, a tak i voličstvo sociálnědemokratických stran.

Přechod k službám je nutně spojen s dokončením procesu industrializace v rozvinutých ekonomikách. Je možné se tedy domnívat, že v 70. letech – mimo to, že se „sešlo" několik krizí – došlo k technologické změně přechodu na méně pracovně náročný ekonomický růst a vyspělé země vstoupily do postindustriální fáze svého vývoje (resp. dostaly se do dolní fáze IV. K-vlny, viz dále).

Jaké byly reakce na tyto krize?

Je možno konstatovat, že reakce měly skutečně velice hluboké dopady: od praktické politiky, po úroveň ekonomických teorií a jejich aplikace.

Ropné šoky ukázaly, do jaké míry se kartel OPEC, který původně vznikl jako obrana proti jinému kartelu, tentokráte ale ropných firem (*Seven Sisters*), stal mocným hráčem. Přestože o něm ještě bude detailněji řeč, síla OPEC nespočívá jen v možnostech koordinace těžby, ale především ve faktu, že se na území jeho členských států nachází pravděpodobně zhruba 75 % světových zásob ropy (byť je tento fakt některými analytiky zpochybňován). Ropné šoky zdůrazňují především význam Blízkého

Východu, resp. „velké pětky“ (Saúdská Arábie, Spojené arabské emiráty, Kuvajt, Írán, Irák). USA mají o motivaci více, prohlubovat své těsné vazby se saúdskou královskou rodinou. Ta se jim v budoucnu odvděčí jednak tím, že převezme Aramco (a přejmenuje ho na Saudi Aramco), ale také tím, že si v rámci OPEC bude počínat relativně umírněně a hlavně bude dlouhodobě blokovat snahy, aby ceny ropy byly vyjadřovány „nějak jinak“ než v dolarech (petrodolarech).

Pro Spojené státy se objevuje zároveň motivace rozšiřovat svou těžbu, což ovšem zkomplikuje dosažení ropného zlomu. Strategicko-politickým tahem, který vyšel z ideí Henryho Kissingera, je založení Mezinárodní energetické agentury (International Energy Agency, IEA) jako jisté „protiváhy“ k OPEC. IEA se *de facto* nezabývá ničím jiným, než tzv. *business as usual*, tj. opakováním, že zdroje jsou hojné a jen je potřeba hodně investovat a dodávat na trh. Zároveň má dlouhodobou tendenci podhodnocovat zásoby OPEC a nadhodnocovat možnosti alternativních zdrojů, jako je ropná břidlice či zpracování LNG (zkapalněný zemní plyn). V neposlední řadě se objevují náznaky, že vyvrcholení poptávky předběhne ropný zlom (alespoň ve vyspělých zemích) a pak už o saúdskou ropu nikdo stát nebude (leda snad Čína).

Pro světový politický systém je ovšem zásadní, že Spojené státy nešly nikdy cestou úspor. Naopak, prvotní reakcí na skokové zvýšení cen ropy bylo dotování ze strany státu. Strategií USA byl (a je) růst světové nabídky, resp. růst nabídky, která by byla pod jejich kontrolou. Přestože tenkrát ještě USA nespotřebovávaly 19 milionů barelů za den jako dnes (v krizi!), strategický význam ropy byl pro ně nesporný. Existuje řada názorů, která spojuje poválečný *boom* právě s dostatkem velmi levné ropy. Zajistit si přístup k ropě a snažit se, aby byla „levná“, se tak stává zásadním prvkem americké geopolitiky.

Jinou reakci na ropné šoky zvolily západní Evropa (tehdy EHS) a Japonsko, které jsou surovinově ovšem podstatně chudší než USA. Rozhodly se pro podporu veřejné dopravy, doprovázenou vyšším zdaněním ropných produktů. Ropný šok se měl stát i motivací pro reorientaci průmyslu (především v Japonsku) směrem k méně energeticky náročným odvětvím.

Reakcí na rozpad brettonwoodu nyní nemyslím autoritativní prohlášení Nixona v televizi, že jednostranně ruší vazbu dolaru na zlato. Významná není pouze Smithosiánská dohoda týkající se apreciace vybraných

měn vůči dolaru a následná Jamajská konference, která provizorní řešení – přechod na plovoucí kurz – v očích MMF „zlegalizovala". Důležitější je, že víceméně vynucený přechod na plovoucí kurzový režim podpořil mohutně spekulaci a centrálním bankám rozvázal více ruce při provozování monetární politiky. V případě *floatingu* vyvstává potřeba zajišťovat se proti kurzovému riziku, např. na základě diverzifikace portfolia. Obrovský rozvoj finančnictví byl tedy v prvé řadě podpořen rozpadem brettonwoodu, dále pak procesy bankovní deregulace a liberalizace kapitálových trhů, tak jak byly tyto „návody" vtěleny do pozdějšího a nyní nechvalně proslulého washingtonského konsenzu.

V rámci EHS se pak ukázalo, že se nelze spoléhat na Spojené státy a bude lepší věnovat se přece jen dříve utlumenému projektu společné měny. Proto na samém sklonku 70. let vzniká Evropský měnový mechanismus, jenž se nakonec stane předchůdcem společné měny eura.

Zdá se, že problém stagflace není keynesiánská teorie schopna vyřešit.[6] V 70. letech se silněji prosazují politicko-ekonomické teorie, které můžeme nazvat „antikeynesiánské", už jen tím, jak jsou obě prosazovány tzv. novou pravicí. Jedná se o monetarismus a později o ekonomii strany nabídky.

Tam, kde Keynes viděl jako hlavní ekonomický problém nezaměstnanost, kde zdůrazňoval nutnost tržních zásahů a nedokonalost trhu, resp. jeho neschopnost samovolně se dostat z krize (nezapomínejme, že největší Keynesovo dílo *Všeobecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz* vyšla v roce 1936), tam vidí hlavní teoretik monetarismu Milton Friedman především inflaci. Navazuje na neoklasickou ekonomii v podání Adama Smithe o hladkém fungování trhů; pokud jim v tom ovšem svými chybnými rozhodnutími nebrání vlády. Tam, kde Keynes vidí dominantní roli agregátní poptávky, jež je ovlivněna mnoha různými faktory, a vládní výdaje mohou, a vlastně musejí na sebe přebírat roli „podporovatele růstu" ve zlých časech, tam vidí Milton Friedman jako hlavního hybatele ekonomiky jediné – peníze.

Friedman předpokládal, že trh funguje sám o sobě dobře (tj. mzdy a ceny jsou pružné, nikoliv minimálně krátkodobě fixní), jak tvrdí Keynes. Protože – řečeno s Friedmanem – za vším v ekonomice stojí peníze, je hlavní institucí centrální banka. Centrální banka by měla být nezávislá na „přání" politiků, kteří spíše něco pokazí, než pomohou. Ekonomové by se neměli snažit ekonomiku „jemně dolaďovat". Stačí, když se budou

řídit zlatým pravidlem, že hlavní měnový agregát by měl růst v souladu s potenciálem. O zbytek už se sám postará tržní mechanismus.

V souvislosti se vznikem strukturální nezaměstnanosti je nutné poznamenat, že Friedman rovněž přichází s konceptem tzv. přirozené míry nezaměstnanosti. Ukazuje na něm propojenost mezi inflací a nezaměstnaností s tím, že pokud nemá inflace růst, je určitá míra nezaměstnanosti nutná. „Přirozená míra" ovšem zdaleka není nulová. Zásadní je, že určitá míra nezaměstnanosti se vyskytuje i tehdy, pokud je ekonomika na svém potenciálu, tj. pokud je na maximu svého dlouhodobě udržitelného výkonu (samozřejmě se může vyskytovat i tzv. přehřátí ekonomiky, kdy se HDP krátkodobě dostane nad svůj potenciál; přehřátí jsou ovšem často spjatá s tzv. bublinami).

Tato informace je naprosto zásadní a ještě o ní bude řeč při analýze pracovního trhu v éře globalizace. Přirozená míra nám vlastně říká, že ve vyspělých ekonomikách existuje určité (a nikoliv zas tak zanedbatelné) procento lidí, kteří nemohou najít práci, ani když ekonomika „jede na plné obrátky". Jsou pro ekonomiku doslova zbyteční. Jak uvidíme později, přirozená nezaměstnanost se v různých zemích liší, ale odhaduje se obvykle mezi 6–7 %. Jak podotýká P. Samuelson v 13. vydání své proslulé učebnice: „Jednou z nejznepokojivějších tendencí posledních let je vzestupný trend přirozené míry nezaměstnanosti."[7] Co za těmito faktory stojí, bude dále analyzováno.

Ekonomie strany nabídky získala své přívržence spíše mezi politiky než ekonomy. Zastánci této teorie tvrdí také, že keynesiánství se vyčerpalo, resp. vedlo jen k příliš silné roli státu a rostoucímu zadlužení. Hlavní pro ekonomický růst je agregátní nabídka (jedná se o jakýsi návrat k věčnému sporu mezi Sayovým zákonem trhů a Keynesem). Důraz je tedy kladen na alokaci a efektivní využití kapitálu a práce v ekonomice. Stát by se tedy měl zaměřit na odstraňování překážek této alokace. Těmi jsou nejen odbory, ale obecně příliš vstřícné sociální zákonodárství, příliš vysoké (a demotivující) daně, zkrátka všechny faktory, které omezují práci a investování. Hlavním úkolem státu není jemně ladit cyklus pomocí fiskální politiky, ale starat se o dlouhodobý potenciál země. Z hlediska teorie je významná Lafferova křivka, jež v praktické politice vedla k poklesu sazeb přímých daní.

Obě teorie se vracejí k „neviditelné ruce" Adama Smithe, zdůrazňují roli trhu na úkor vlády, problém inflace na úkor nezaměstnanosti, pro-

sazují politiku deregulace a privatizace. Celkově jde tedy o zmenšení role státu v ekonomice s tím, že trh je opět (po dlouhé době od Velké deprese) vnímán jako dokonalý samovyvažující nástroj uspořádání celé společnosti. V politické rovině jsou klasickými představiteli tzv. nové pravice britská premiérka M. Thatcherová a americký prezident R. Reagan.

Dopady jejich ekonomické politiky jsou ovšem nanejvýš sporné. Zatímco Ronald Reagan zdůrazňoval Lafferovu myšlenku, že snížení daní nemusí nutně vést k snížení daňového inkasa, vytvořil takto v 80. letech (spolu s enormním růstem vojenských výdajů, nutno přiznat) jen vysoké schodky rozpočtu. Navzdory aplikaci obou antikeynesiánských politik se vyspělé země už nikdy nevrátily k silnému poválečnému růstu a problém strukturální nezaměstnanosti se s nimi táhne dál.

Nebyly to ale jen vlády, které se snažily najít řešení na kombinaci krizí 70. let. V 70. letech se – nikoliv náhodou – rozšiřuje fenomén nadnárodních firem, jež jsou jedním z hlavních hybatelů současné podoby globalizace.

Rozvoj mezinárodního obchodu a především přímých zahraničních investic[8] nebyl způsoben jen liberalizací obchodu, ale i rostoucí konkurencí a obavou z nových překážek, které by se mohly navzdory proklamacím objevit. Významným impulsem bylo např. vytvoření jednotného vnitřního trhu EHS, což u amerických a japonských firem vyvolalo obavy z „pevnosti Evropa". Snaha nalézt nová odbytiště a akumulovat zisk ale získává kvalitativně novou povahu.

Přestože o zakládání zahraničních poboček můžeme hovořit minimálně od 50. let (např. v souvislosti s těžebním průmyslem), pak od 70. let se markantně prohlubuje dělba práce. Firmy se snaží uspořit náklady a začínají přesouvat své pobočky do zemí s nižšími náklady (mzdy, daně apod.). Tímto se bezprecedentně rozpojuje výrobní proces, což je ulehčováno rozvojem dopravy a nových technologií, jež začínají umožňovat rychlý přesun informací, který je pro efektivní řízení na „dálku" zásadní.

Na konci 70. let tak vidíme zárodky zcela jiného světa, než byla blahobytná 60. léta.

Ropa už nestojí (a nikdy nebude) 4 dolary za barel. Do zemí OPEC se petrodolary jen hrnou a je otázkou, jak s nimi naložit. Nákladová inflace a vyčerpání poválečné obnovy vyvolají stagflaci, která má být řešena (a vyřešena) novými politicko-ekonomickými teoriemi. Ty se vracejí ke

klasické ekonomii, k podpoře role trhu, k menší roli státu. Vedou k procesu deregulace a privatizace. Rozpad brettonwoodu si vynutí přechod na „floatingový" režim, při němž se zvyšuje role spekulace a *de facto* celého finančního sektoru. Začínají se rozšiřovat nadnárodní firmy, které rozpojují výrobní proces do té doby nevídaným způsobem, činí tak jednotlivé země na sobě velmi závislé a zranitelné. Ekonomická síla se navrací „k trhu". Je potřeba zdůraznit, že ekonomickou moc, jíž se státy v 70. letech vzdávají ve jménu vyřešení ekonomických problémů a obnovení vysokých temp růstu, už nikdy nezískají zpět. Stejně tak se nepodaří navrátit se k růstu a nízké nezaměstnanosti poválečných let. A pokud se snad bude na chvíli zdát, že ekonomický cyklus zmizel a růst je „bez hranic", půjde jen o jednu z mnoha bublin v řadě.

Nelze ale zapomínat na technologie: právě v 70. letech byl vynalezen mikroprocesor, v roce 1977 firma Apple představila první osobní počítač a brzy poté začal Microsoft prodávat svůj „user friendly" software.

1.3. WASHINGTONSKÝ KONSENZUS ANEB DRTIVÉ VÍTĚZSTVÍ NEOLIBERALISMU

Silné období zažívá „nová pravice" v 80. letech. Nejenže se její teoretické zakotvení stává dominantním (tak jako byly všeobecně rozšířené státní zásahy v 50. letech), ale teorie tzv. neoliberalismu[9] se začíná silně prosazovat na mezinárodní scéně.

Jedním z nejsilnějších a v současné době nejkritizovanějších nástrojů je tzv. washingtonský konsenzus.[10] Jednalo se vlastně o soubor „dobrých rad", kterými by se měly rozvojové země řídit, aby dosáhly růstu, resp. dostaly se např. z dluhové krize 80. let. „Správná ekonomická politika" dle washingtonského konsenzu zahrnovala omezování rozpočtových deficitů především škrty na straně výdajů (zdravotnictví, sociální služby), ale zároveň rušením progresivity daní a větším důrazem na daně nepřímé (jako je např. DPH), privatizací veřejných statků a deregulací vybraných služeb. Tato opatření vedla ke značnému oslabení role státu v ekonomice. Dále pak liberalizace obchodu i kapitálu, volný vstup na domácí trh pro zahraniční investory, včetně silně restriktivních podmínek zachování ochrany duševního vlastnictví. Tato opatření pak země učinily velice zranitelné vůči zahraničním mocným silám: ať již nadnárodním firmám, či speku-

lativnímu kapitálu. Restrikce ochrany duševního vlastnictví pak enormně ztěžovala rozvoj vlastní vědecko-výzkumné základny dané země.

Joseph Stiglitz pak washingtonský konsenzus popisuje jako mantru volného trhu, spojenou s rychlou liberalizací obchodu (kterou v době svého rozvoje nepodstoupila žádná vyspělá země), liberalizací kapitálu a monetární restrikcí. Tato politika Mezinárodnímu měnovému fondu umožnila stát se „monopolním poskytovatelem dobrých rad".

Mezi nejagilnější propagátory této politiky amerického Ministerstva financí patřil již zmíněný Mezinárodní měnový fond, který tuto politiku „šířil" mimo jiné pomocí tzv. strukturálních programů přizpůsobení (structural adjustment programmes, SAP), které byly „podmínkou", aby země v těžkých 80. letech mohly získat od MMF či Světové banky půjčku. SAP měly své hluboké sociální a posléze i politické dopady např. v Jižní Americe.

Liberalizace kapitálových toků nakonec vyústila v dluhovou krizi rozvojových zemí. Nabídka likvidity byla ovlivněna prvním ropným šokem: členové OPEC investovali do eurodolarových trhů, banky pak mohly tyto zdroje půjčovat dál. Ve stejnou dobu se objevila velká poptávka po úvěrech ze strany rozvojových zemí. Nebylo to jen z důvodů industrializace, ale někdy i proto, že si rozvojová země musela půjčit, aby mohla uhradit své závazky za ropu. Situace rozvojových zemí nevypadala špatně, ale na konci 70. let se objevilo několik změn. Reakce USA na druhý ropný šok byla ale odlišná od prvního. Fed tentokrát zvýšil úrokové sazby a USA se dostaly do recese. Jejich úroková politika pak vedla ve světovém měřítku ke zdražení úvěrů. Rozvojové země se dostaly do dvojích kleští: úvěry byly mnohem dražší a bylo obtížnější udat své zboží na mezinárodních trzích.

Dluhová krize vypukla naplno v roce 1982, v případě ropného antišoku. Velmi silně zasaženi byli významní ropní producenti, kteří se silně zadlužili, aby své země mohli industrializovat (Mexiko a Venezuela). A právě tady začal poprvé hrát MMF svou roli „věřitele poslední instance" a vnucovat zemím své SAP, jež zahrnovaly liberalizaci obchodu, otevření se zahraničním investicím a závazky k vyrovnanému rozpočtu.

Dopady těchto programů byly zničující. 80. léta jsou proto známa i jako tzv. „ztracená dekáda" rozvojových zemí (neplést prosím se ztracenou dekádou, resp. dvěma v případě Japonska). V 80. a 90. letech byl dluh mnoha rozvojových zemí tak vysoký, že jim stěží zbývaly prostředky pro

rozvoj a sociální záležitosti. Země neměly na výběr a MMF je dostal tam, kde je chtěl mít – v závislé a podřízené pozici. Dodnes se neobjevilo mnoho zemí, které si „dovolily" vzdorovat MMF; jednou z výjimek je Argentina (viz dále).

TABULKA 1: Výdaje na sociální služby a výdaje na obsluhu dluhu

Země	***Období***	***Základní sociální služby (v % vládních výdajů)***	***Obsluha dluhu (v % vládních výdajů)***
Tanzánie	1994–95	15	46
Keňa	1995	13	40
Uganda	1994–95	21	9
Jižní Afrika	1996–97	14	8
Filipíny	1992	8	31
Srí Lanka	1996	13	22
Nepál	1997	14	15
Thajsko	1997	15	1
Jamajka	1996	10	31
Kostarika	1996	13	13
Brazílie	1995	9	20

Zdroj: R. O'Brien, M. Williams: Global political economy, s. 225, in UNICEF (1999)

Ideologická dominance neoliberalismu se v této éře stává drtivou a ještě více ji povznese rozpad východního bloku i se Sovětským svazem. Právě tady se nabízí skvělá pokusná laboratoř: ukázat, že socialismus (příp. komunismus, podle toho jak to nazveme) historicky selhal, a v neoliberalismu se, řečeno s Fukuyamou, objevuje konec lidských dějin. Pro Mezinárodní měnový fond je rozpad východního bloku úchvatným dárkem, oblastí, kde může v praxi vyzkoušet své recepty, jež budou později nazvány „tržním fundamentalismem". Tento název si vysloužil mimo jiné pro naprosté ignorování sociálních dopadů, které jeho „vzorové" programy způsobují, stejně tak jako pro politiku *one size fit for all*, tj. iluzi, že tržní ekonomika je víceméně všude stejná, mikroekonomická fundace

nedůležitá, a je tedy možné aplikovat shodné recepty v různých podmínkách doslova „hlava nehlava".

Není ovšem možné zapomenout na Japonsko, které se na konci 80. let dostává do silných problémů daných prasklou bublinou v oblasti nemovitostí, do problémů, z nichž se nemůže již dvacet let dostat. Japonský příklad chronické deflace se stane varováním pro celý svět, ale především pro Čínu, která bude o dvacet let později čelit podobné volbě (viz dále analýza postavení jednotlivých zemí).

Skok do tržní ekonomiky měl v různých zemích různé podoby, ale nejvarovnější je zřejmě případ Ruska, který vyvrcholil ruskou krizí, jež měla za následek nástup prezidenta Vladimíra Putina. Rychlost na úkor kvality, nevzetí v úvahu ani mentality lidí, ani sociálních ohledů, ani institucí. Západ se choval s příznačnou arogancí „vítěze studené války" a „ordinoval" jediný správný recept. Ten zahrnoval rychlou liberalizaci obchodu, včetně toků kapitálu, hluboké devalvace a privatizaci s tím, že trh se sám nastaví do optima, a není tedy třeba si příliš dělat hlavu s institucemi či s vymáháním práva. Katastrofální případ Ruska, které „demokrat a reformátor" Jelcin spolu s MMF dostal do hlubšího ekonomického poklesu, než zažilo za II. světové války, hovoří za vše. Přestože v České republice neměla transformace tak děsivou podobu jako v bývalém Sovětském svazu, řada rysů byla shodná.

Nadměrný důraz na cenovou konkurenci opakovanými hlubokými devalvacemi, netransparentní a rychlá privatizace, zbrklé zavedení velmi široké vnější směnitelnosti či samotný koncept odražení ode dna jsou typickými znaky neoliberalismu. Je potřeba si povšimnout – a to především kvůli výkladu současné krize – důrazu, který MMF v jím prosazované koncepci neoliberalismu klade na oběť a utrpení. Obojí je chápáno jako určitá vyšší ctnost, nutnost, jak vykoupit budoucí ekonomický růst (který ovšem často vůbec nepřijde). Zajímavé ovšem je, že utrpení je ctností jen pro ty nejchudší vrstvy, zatímco oligarchové či spekulanti trpět nemohou, naopak musejí být odškodněni za svá chybná ekonomická rozhodnutí.

Přestože je neoliberalismus ideologicky mocný, protože doslova zachvacuje celý svět, začínají se objevovat první trhliny monolitu. Nejde jen o zpomalení japonské ekonomiky a pád do deflační spirály, s kterým si nikdo neví rady. 21. století, které mělo být japonské, se začíná vytrácet.

Naopak roste Čína, jež si může dovolit vzhledem ke své velikosti jít jinou než „vzorovou" cestou *à la* washingtonský konsenzus, a překvapivě (*sic*) dosahuje velkých úspěchů.

Začínají se objevovat spekulativní krize. V roce 1992 je to bezprecedentní útok později proslulého spekulanta a financiéra řady barevných revolucí George Sorose na britskou libru. V roce 1994 mexická krize. A pak úder, který absolutně nebyl předpokládán: asijská krize, která se rozšířila do Ruska (byť tam byla i kombinace jiných faktorů) a dále do Brazílie a Argentiny.

Sociální demokracie začínají přejímat neoliberální myšlenky a hlavní evropští představitelé tohoto proudu – britský premiér Tony Blair a německý kancléř Gerhard Schröder – začínají ve všech osobách časovat sloveso „přizpůsobit se". A pokusem A. Giddense o včlenění prvků neoliberalismu do sociáldemokratismu vzniká tzv. třetí cesta.[11]

Tlak nadnárodních firem je tak mohutný, že dochází k dalšímu rekordnímu snižování přímých daní právnických osob a přesunu k daním nepřímým. Koncept investičních pobídek je nevyhnutelným nástrojem pro státy, které se zoufale snaží „něco" udělat se stále vysokou nezaměstnaností. Rozrůstá se finanční sektor, objevují se nové „inovativní" produkty, které mají finanční trh dále posunout směrem k ideálu dokonalé konkurence – finanční deriváty.

Ve Venezuele se v roce 1998 k moci dostává voják Hugo Chávez a málokdo tuší, jaký význam bude mít nejen pro Venezuelu, ale minimálně pro celou Jižní Ameriku.

Ještě na konci 80. let se do ekonomického zpomalení dostává Japonsko. V té době samozřejmě netuší, že má před sebou *de facto* dvě ztracené dekády, a že dominantní pozici v Asii převezme Čína. Japonský případ slouží jako varování nejen Číně. Ukazuje meze exportní strategie (*export-led growth*) i to, co se může stát ekonomice, když se pokusí o reorientaci na vnitřní růst za situace protispotřební mentality svých obyvatel. Nelze ale z úvah vynechat bublinu nemovitostí, jež zdánlivě stála na počátku japonského ústupu ze slávy, ani pozdější reakci vlády, která začala přejímat dluhy bankovního sektoru. Japonsko je dnes – z pohledu vládního dluhu – druhou nejzadluženější zemí po Zimbabwe, protože se vládní dluh blíží 200 % HDP! Japonský oříšek řádně zamotal hlavu mnoha ekonomům, kteří se začali zabývat tím, proč se Japonsko ne a ne dostat z deflační spirá-

ly: deflace – odsouvání spotřeby – další propad cen. Jako téma pro situaci pasti likvidity, kdy japonská centrální banka snížila základní sazbu na nulu (!), a přesto to nevedlo k ekonomickému oživení, se objevilo tzv. kvantitativní uvolňování (*quantitative easing*), což je víceméně jen odborný pojem pro zavalení trhu penězi.[12]

Japonský příklad jasně ukázal, že v zemi, která dosáhla – i vzhledem k mentalitě svých obyvatel – meze nasycení, se reorientace na vnitřní spotřebu nemusí podařit. Ale Japonsko nemusí být jen negativním případem; možná bude jednou z prvních zemí, která bude spíše než na růst HDP klást důraz na kvalitu a typ tohoto růstu.

Ještě před mexickou krizí se objevila jiná spekulativní krize, a sice přímo v Evropském měnovém mechanismu. Krize let 1992/1993, na které si jako „hrobník" britské libry udělal jméno George Soros, se ukázala být pro budoucí vývoj měnové unie velice podstatnou.

Globální ekonomika (a nejen ta japonská) zažívala na počátku 90. let zpomalení, takže Spojené státy začaly snižovat své úrokové sazby. Jiná byla ale situace v nově sjednoceném Německu, které povzbuzoval silný příliv poptávky z bývalé NDR. Německá centrální banka, osudově poznamenaná německou hyperinflací 20. let, se rozhodla z obav před přehřátím ekonomiky razantně zvýšit úrokové sazby. Je důležité poznamenat jedno: udělala to, aniž by tak zásadní krok alespoň prokonzultovala se svými evropskými partnery.[13] Jak uvádí *Trade and Development Report 2007,* ukázala tím své „naprosté pohrdání svými evropskými partnery".

Tato krize v srdci budoucí EU nedemonstrovala jen sílu spekulace. Zásadní dopady krize se dotkly, mimo již zmíněné Německo, také Velké Británie, Itálie a Francie. Zajímavé je sledovat reakce jednotlivých zemí. Pro Itálii byla krize argumentem, že její měna – lira – je příliš slabá a je potřeba se přidat k projektu společné měny stůj co stůj.

Velká Británie, která nakonec Evropský měnový mechanismus zcela opustila, došla k přesně opačnému názoru: projekt společné měny je příliš rizikový, bude lepší ponechat si libru a na zavedení společné měny se nepodílet. Tento názor se také plně projevil v Maastrichtské smlouvě, kde Velká Británie spolu s Dánskem mají tzv. *opt-out*, tj. výjimku neúčastnit se na třetí etapě hospodářské a měnové unie.

Francie se naopak v Evropském měnovém systému udržela (jen rozšířila pásmo na +/- 15 % z původních 2,25 %). Francie došla totiž k názoru,

že spekulativní útok na frank (na rozdíl od liry a libry) není racionálně podložen a odmítla provést devalvaci, která měla být uskutečněna jen v případě vnějších nerovnováh.

Německý unilaterální postup, stejně jako francouzská snaha udržet „společné", co to jen půjde, se v následujících letech bude několikrát opakovat, byť v různých modifikacích, aby se plně odhalil řeckou krizí.

1.4. NAFTA A DOPADY NA MEXIKO

Severoamerická zóna volného obchodu uzavřená mezi Kanadou, Spojenými státy a Mexikem, jež vstoupila v platnost v roce 1994, si zaslouží pozornost hned z několika důvodů. V případě Spojených států šlo bezesporu o jistou inspiraci rychle pokračující evropskou integrací, která vyvrcholila vznikem Evropské unie.

NAFTA je ale především důležitá tím, že poprvé se integračně propojily velmi nesourodé země: na jedné straně bohaté státy Severu Kanada a USA, na druhé straně představitel Jihu (dnes v kategorii tzv. *emerging countries*) Mexiko. NAFTA měla být ukázkovým případem, že volný obchod prospívá všem a že z něho rovnoměrně profitují i chudší země. (Ne)úspěch NAFTA byl později užíván jako argument pro či proti FTAA (celoamerické zóně volného obchodu), přičemž se ale těžko dá čekat, že by se nakonec uskutečnila.

Je nutné podotknout, že Mexiko bylo velmi otevřenou ekonomikou již před vstupem do NAFTA a také, že je těžké přesně ohodnotit, do jaké míry je zde souvislost mezi vstupem do NAFTA a mezi tzv. mexickou (tequilovou) krizí.

Základní kritika NAFTA směřuje zhruba ke dvěma okruhům provázaných problémů:

1) Liberalizace obchodu a investic zde byla sama o sobě cílem, nikoliv nástrojem. To je ovšem typické pro již zmiňovaný tržní fundamentalismus. Ještě průzračnější příklad najdeme v Rusku i v tzv. asijské krizi. Zavádět tržní opatření, protože je to ideologicky „správné", bez ohledu na to, jaké dopady to na ekonomiku bude mít – takové názory ještě dnes zaslechneme od představitelů především Mezinárodního měnového fondu či Světové banky. Princip, který nelze zpochybnit, měl zvítězit nad ekonomickou realitou. Leč nestalo se tak.

2) Dohoda je založena na plné reciprocitě, tedy nebere vůbec v úvahu asymetrické startovní pozice především USA a Mexika.

Mexiko mělo jako rozvojová ekonomika před NAFTA mnohem vyšší cla a jeho ústupky zóně volného obchodu byly tedy mnohem větší. Zatímco asymetrie ve vývoji nebyla zohledněna, nebyly nijak omezeny velmi štědré americké dotace do zemědělství. Restriktivní pravidla původu (*rules of origin*, která tvoří jedno z „bitevních" polí kola WTO v Dauhá a měly být důležitým bodem v FTAA) a silný tlak na plnou liberalizaci finančních služeb, sporná úprava investic (viz dále), ochrana duševního vlastnictví jdoucí daleko za rámec WTO – to vše jsou dodnes nejvíce kritizované součásti smlouvy.

Jak se ukazuje, NAFTA[14] bezesporu podpořila obchod mezi svými členy. Zatímco je ale vnitroobchod nadmíru důležitý pro Kanadu a Mexiko (u Mexika dokonce vedl ke sladění jeho ekonomického cyklu s americkým), méně již pro USA. NAFTA dále silně prohloubila mexickou závislost na USA. Mezi roky 2001–2006 šlo plných 86 % mexického exportu právě do USA, což v té době byla největší exportní koncentrace na jednu zemi na světě. Mexický export byl zároveň silně spojen s importem (tzv. importní náročnost exportu), protože dominantní komparativní výhodou Mexika se stala levná práce, tj. v případě zapojení do zahraničního obchodu tzv. práce ve mzdě.

Pro Mexiko byl nadále důležitý vývoz ropy, ale na významu získávaly „montovny" *maquiladoras*, které jsou pracovně náročné, vytvářejí ale jen malou přidanou hodnotu. Jak uvádí UNCTAD, jen 2 % vstupů jsou z domácí výroby, což nesmírně importně zatěžuje obchodní bilanci.

Je tedy možné konstatovat, že NAFTA jako „vzor" vedla k fixaci daných komparativních výhod Mexika: levné pracovní síly, ale nemotivovala ho, ani nenutila ke strukturálním změnám.

Zaplavení mexického trhu dotovanými americkými potravinami (především kukuřicí) z polí vyhnalo statisíce mexických farmářů. Reakce USA pak spočívala v přísnějších antiimigračních opatřeních, které vyvrcholily stavbou masivního plotu na hranici Texasu a Mexika.

Podobný trend můžeme pozorovat i u investic, které směřovaly především do zpracovatelského průmyslu z důvodů nízkých pracovních nákladů a geografické blízkosti, takže se *de facto* dotýkaly reexportu. UNCTAD ve své podrobné analýze kritizuje i rozšiřování tzv. mezery HDP (*GDP gap*):

konstatuje, že v roce 1982 byl mexický HDP 38,4 % amerického, zatímco nyní je to jen 24,4 % k americkému v paritě kupní síly. V případě Mexika nedošlo k zásadnějším změnám ve struktuře ekonomiky, které by dokázaly zmenšit propast mezi ním a USA.

Za zmínku rovněž stojí fakt, že téměř celý bankovní sektor v Mexiku je v rukou zahraničního kapitálu, což se projevilo jak v mexické krizi, tak v nižší přístupnosti k úvěrům pro domácí subjekty. Mnoho Mexičanů v americké ekonomice, stejně jako velký význam remitencí pro mexickou ekonomiku (druhý největší zahraniční příjem po ropě), velké rozdíly mezi severem a jihem země ukazují na dlouhodobě neřešené strukturální problémy. „Růst obchodu a přímých zahraničních investic není cílem sám o sobě," konstatuje analýza UNCTAD.

Bylo by ovšem mylné se domnívat, že dohoda NAFTA[15] je kritizována pouze v Mexiku. Velmi sporný je článek 11 smlouvy, tzv. *investor-state clause*, který umožňuje žalovat vlády, pokud jejich opatření negativně ovlivní investice, resp. současné či budoucí zisky. Negativní dopad na investice může mít ale sociálnější či ekologičtější legislativa. Není tedy pochyb, v čím zájmu byl tento článek schválen.

V Kanadě stejně velké znepokojení budí tzv. *proporcionality clause* (proporční doložka), která např. vyžaduje, aby Kanada dodávala do USA ropu, i když už jí samotné nebude stačit.

V Mexiku už se dlouho ozývají hlasy požadující, aby se dopady NAFTA znovu probraly a zanalyzovaly, nejen pokud jde o volný obchod, ale i o pracovní místa, pracovní standardy, ochranu životního prostředí a spotřebitele.

Bylo by ovšem mylné se domnívat, že Američané si prostě zajistili stabilní podmínky pro své investice (a stabilní dodávky surovin z bohaté Kanady) a jsou s dohodou NAFTA spokojení. NAFTA je i Američany kritizována za příliš rychlou integraci, která vůbec nevzala v úvahu asymetrii mezi zeměmi, nestanovila žádný kompenzační fond či přechodnou postupnou strategii, protože jejímu uzavření předcházela víra v neomylný „trh", který to všechno zařídí „sám od sebe". Spojené státy tvrdí, že právě NAFTA prohloubila „deindustrializaci" Spojených států, kde mezi lety 1994–2007 zmizely ve zpracovatelském sektoru téměř 4 miliony pracovních míst. Nejsilněji byly postiženy Michigan, Ohio a Pensylvánie. Rozvrat mexického zemědělství podpořil příval zhruba půl milionu migrantů do USA ročně.

Právě i z tohoto důvodu se NAFTA a její podoba stala velmi kritickým místem volební kampaně mezi H. Clintonovou a B. Obamou. Obama jako prezidentský kandidát požadoval renegociaci NAFTA a přímo prohlásil, že „NAFTA pomohla Wall Streetu, ale poškodila Main Street".

Shrnuto: NAFTA a její výsledky se staly argumentem, proč se země Latinské Ameriky postavily proti návrhům FTAA a smetly je ze stolu. Model NAFTA založený na fixaci komparativní výhody, *outsourcingu* a kapitálové mobilitě, která zvýhodňuje velké investory, ale poškozující suverenitu vlád i sociální práva občanů, se „vzorem" pro integraci Sever-Jih nestal.

1.5. MEXICKÁ KRIZE 1994–1995

Protože je obtížné určit, do jaké míry je zde jasná a prokazatelná souvislost mezi vstupem Mexika do NAFTA (v roce 1994 také do OECD) a mexickou krizí – názory různých autorů se dosti rozcházejí, soustředím se na základní rysy této krize, které se pak opakují u dalších krizí. Někteří autoři se ovšem domnívají, že devalvace a souběh vstupu do NAFTA Mexiku pomohly zvýšit rekordním způsobem svůj export na americký trh.[16]

Společný mají obvykle rozsáhlý deficit běžného účtu (blížící se 10 % HDP, přičemž za alarmující úroveň bývá investory i ratingovými agenturami považována výše 5 % HDP), fixní kurz vázaný na dolar a pak roli spekulativního kapitálu.

V případě Mexika se jednalo o vysoký příliv krátkodobého kapitálu[17] (tvořil okolo 90 % z celkového přílivu kapitálu), který „kryl" deficity běžného účtu. Ve chvíli, kdy se změnila monetární politika USA, došlo ke zvýšení úrokových sazeb v USA a poklesu sazeb (nižší inflace) v Mexiku, došlo k prudkému odlivu krátkodobého kapitálu, po němž nezadržitelně následovala devalvace. 15procentní devalvace, kterou jako „všelék" předepsal MMF, se ale ukázala být nedostatečná. Naopak, vedla k dalšímu odlivu krátkodobého kapitálu. Mexické peso devalvovalo až o 120 % a přešlo na floatingový režim.

Když bylo po krizi, mexická vláda dlužila 55 miliard dolarů, především soukromým zahraničním investorům, např. penzijním fondům.

USA, jež byly domovem většiny spekulantů a které svou změnou monetární politiky krizi částečně zavinily, poskytly Mexiku stabilizační půjčku (20 miliard dolarů), ovšem s řadou liberalizačních podmínek, aby Mexiko

mohlo „zvýšit svou důvěryhodnost pro investory“. Vyvinuly navíc tlak na MMF, aby „přispěly“ dalšími 32 miliardami dolarů.

Nejvíce utrpěli ti nejchudší: jejich životní standard se smrskl na polovinu. Střední třída čelila vysokým dluhům, když kvůli devalvaci prudce vzrostly úrokové míry a jejich úspory zmizely.

Je zásadní zmínit, že se změnili aktéři krize; dříve to byly banky, které musely akceptovat ztráty (špatné úvěry). Ale v roce 1994 to byly převážně nebankovní aktéři – penzijní fondy či burzovní investoři. Díky Spojeným státům a MMF tito „investoři“ mohli utéct s malými finančními ztrátami. Mexičané už ovšem takové štěstí neměli.[18]

Existují ale i jiná vysvětlení krize, která se více zaměřují na spekulativní útok na mexické peso; jako primární cíl, nikoliv jako důsledek úprku krátkodobého kapitálu ve spojitosti s nezájmem o krátkodobé vládní obligace, tzv. *tesobono*.[19]

Mexická krize byla vnímána jako vážná krize pro rozvojovou zemi typu Mexika, ale nikoliv jako situace, která by se mohla opakovat či snad rozšířit do dalších zemí. V Mexiku krize nicméně pomohla „vystřízlivět ze skvělých zpráv“, jako byl vstup do NAFTA či OECD.

1.6. TRANSFORMACE VÝCHODNÍHO BLOKU, DĚSIVÁ RUSKÁ ZKUŠENOST

Přestože mezi transformujícími se zeměmi byly velké odlišnosti, přece jen je možno vypozorovat některé společné tendence. Především byl transformační proces téměř celý pod „dohledem“ Mezinárodního měnového fondu, který ho pojal jako ukázku, jak dobře bude fungovat „skok do tržní ekonomiky“ v praxi. Nebyla zároveň věnována dostatečná pozornost mikroekonomickým aspektům, zato byl kladen důraz spíše na inflaci, která ve spojení s tlakem na rychlou liberalizaci vynucovala restriktivní monetární politiku. Ta ale brzdila růst a komplikovala privatizaci (z domácích zdrojů). Vysoké úrokové míry spolu s rychlým uvolněním kapitálových toků (např. v Česku) byly pozvánkou pro spekulativní kapitál.

Institucionální zakotvení hrálo menší roli, ekonomiky byly vyzývány, aby rychle otevřely své trhy, provedly razantní privatizace s tím, že trh již najde sám o sobě vhodné optimum. Žádná pozornost se nevěnovala mizivým či nulovým zkušenostem s tržním prostředím, v řadě zemí byly

tragicky podceněny právní aspekty transformace, což vedlo k rozkrádání a ke vzniku nové třídy zbohatlíků, se značnými politickými dopady především v Rusku.

K dalšímu selhání tržního fundamentalismu by sice bylo možné použít jako vhodnou ilustraci Českou republiku[20] (hluboké devalvace kurzu a orientace na cenovou konkurenceschopnost, která netlačila na restrukturalizaci hospodářství, ukvapené zavedení vnější směnitelnosti, naprosto nevhodně zvolenou privatizační metodu, zbrklé opuštění řady dlouhodoběji perspektivních trhů, celkově opět zdůrazňované utrpení jako vyšší ctnost: nejprve padneme ke dnu, od kterého se odrazíme, bankovní „socialismus", který vyvrcholil rekordně drahou sanací bankovního sektoru apod.), ale ruská ekonomika je pro svět přece jen důležitější. V Rusku měl MMF také naprosto neotřesitelné postavení, takže je možno hodnotit dopady jeho politik poměrně jednoznačně.

Stiglitz si ve své slavné knize *Jiná cesta k trhu* nebere servítky, když konstatuje, že MMF se podařilo dokázat, že kapitalismus je ještě horší, než jak ho líčili občanům komunističtí vůdci.

> „Bylo to trochu jako kdyby se tržní bolševici, praví věřící domácího původu spolu se západními odborníky a misionáři nového ekonomického náboženství, kteří dorazili do postsocialistických zemí, pokoušeli použít vlídnější verzi Leninových metod k řízení postkomunistické demokratické transformace."[21]

Jednou z hlavních otázek se stala rychlost. Nikoliv kvalita či provedení reforem, ale jejich rychlost, která byla později vyjádřena ve „skoku do tržní ekonomiky" či tzv. šokové terapii. V případě Ruska šok skutečně nastal a trvalo velmi mnoho let, než se z něj Rusko vzpamatovalo.

Rychlé uvolnění cen vedlo k hyperinflaci, na kterou MMF reagoval velmi vysokými úrokovými sazbami. Hyperinflace zničila agregátní nabídku, vysoké úrokové míry už ruskou ekonomiku (spolu s nízkými cenami ropy) poslaly do kolen. Pokles HDP Ruska byl v 90. letech drtivější než za II. světové války!

> „Hrubý domácí produkt se propadl na polovinu – na Ukrajině a v jiných postsovětských republikách dokonce na 40 %. To asi v ekonomické histo-

rii civilizovaných zemí skutečně nemá obdoby nejen v mírových dobách, ale ani v nejhorším období dosud nejhorší války lidských dějin. Takového rozvratu sovětské a ruské ekonomiky se nepodařilo dosáhnout ani Hitlerovi!“[22]

„Rusko se k tržní ekonomice pohybovalo po klesající trajektorii, přičemž my jsme byli jeho učiteli. Kurz, který jsme mu nabídli, byl skutečně svérázný. Rusko dostalo řadu lekcí o fungování svobodného trhu i dostatečné množství učebnicových pouček. Na druhé straně to, jak se jeho učitelé chovali v praxi, se od tohoto ideálu výrazně lišilo.“[23]

Je snadné kritizovat, že současné putinovsko-medvěděvovské Rusko není dostatečně demokratické, že není rozvinutá občanská společnost či přímo důvěra v demokratické instituce. Pro běžného Rusa jsou 90. léta nejen obdobím ponížení v mezinárodních vztazích, kdy se rozpadl Sovětský svaz, ale Rusko bylo také rychle degradováno na chudou, nerozvinutou zemi, která je závislá na půjčkách od MMF, v níž si národní bohatství rozebralo se souhlasem „demokratické“ Jelcinovy vlády několik oligarchů, a vytvořili tak stát ve státě. Není divu, že poučení z 90. let se objevilo v podobě mnohem asertivnějšího Vladimira Putina, kterému se nejen podařilo Rusko zkonsolidovat po bezpečnostní stránce, ale také dostat pod kontrolu národní bohatství (viz aféra Jukos).

„Navíc se MMF a ministerstvo financí USA nikdy nepostavily čelem k faktu, že podporují systém postrádající politickou legitimitu, kde mnozí z těch nejbohatších získali své peníze krádeží a politickými styky s Borisem Jelcinem, jenž už také dávno ztratil veškerou legitimitu. Je smutné, že Rusko v zásadě musí brát to, co se stalo, jako vyplundrování národního majetku, krádež, za niž se národu asi nikdy nedostane žádné kompenzace.“[24]

Ruská krize se ovšem vymyká z konceptu krize asijské či mexické, protože měla silné domácí vlivy, především politické. Za ruskou krizí stály neprůhledné rozpočtové vazby podpořené propastnými socio-ekonomickými rozdíly mezi jednotlivými regiony, daňová nedisciplinovanost velkých ruských společností, nemožnost financovat vnitřní zadlužení dalším

emitováním krátkodobých cenných papírů, působení mafiánských struktur v ekonomice a pokles cen ropy daný asijskou krizí.

1.7. ASIJSKÁ KRIZE (1997/1998)

Zatímco mexická krize se snad mohla jevit jako ojedinělé selhání, v případě asijské krize už bylo jasně patrné, že „cosi" je systémově špatně. Asijská krize se (až do současné deprese 21. století) zapsala jako nejhlubší a nejrozšířenější finanční krize s tím, že se později přelila do Ruska a do dalších rozvíjejících se trhů (Brazílie, Argentina). Byla to také tato krize, která dala popud k silné kritice do té doby nekritizovatelného MMF a washingtonského konsenzu. Zároveň zesílily hlasy zpochybňující racionalitu finančních trhů a jejich hodnocení situace, začal se používat pojem „chování stáda" (*herd behaviour*). Chování stáda je typické pro nekonečné nadšení z nového aktiva, jehož hodnota nikdy nepoklesne (bublina), a po určité době následující panický výprodej tohoto aktiva. Jedná se vlastně o „přestřelení" běžné reakce. V odborné literatuře se tímto jakožto kolektivní iracionalitou zabýval např. již zmiňovaný Robert Shiller.

Existuje řada různých názorů, proč k asijské krizi došlo. Liberálové a příznivci MMF obvykle tvrdí, že hlavním důvodem byla nízká transparentnost bankovního sektoru, která vedla k poskytování řady špatných úvěrů, korupce a nedostatečná liberalizace v bankovním a podnikovém sektoru. Je ovšem s podivem, proč potom byly země jako Thajsko těsně před vypuknutím krize MMF tak chváleny coby východoasijský zázrak a byl očekáván vysoký růst. O východoasijských ekonomikách (Thajsko, Indonésie) se hovořilo jako o tygrech druhé vlny (první tvořila Jižní Korea, Hong Kong, Tchajwan a Singapur). Země jihovýchodní Asie byly před krizí příznivě hodnocené, fixní kurzy měn vázané na dolar měly dodávat investorům důvěru.

Kritické pohledy na krizi převládají. Mezi nejčastější důvody krizí patří příliš rychlá liberalizace kapitálových toků, která vede k rychlým přílivům a odlivům spekulativního kapitálu v takové míře, kterou středně velká země nedokáže zvládnout.

Thajsko vykazovalo jisté společné znaky s Mexikem: fixní kurz vázaný na dolar a deficit běžného účtu. Fixní kurz dodává stabilitu (až do určitého bodu), kdy převládne přesvědčení, že kurz je nadhodnocený. V takovém

případě se pak sjíždějí spekulanti z celého světa, aby v jednoduché operaci vydělali na devizových intervencích centrálních bank. Jejich síla, jak se ukázalo, je tak ničivá, že se jim středně velká země nemůže postavit.

I Thajsko bylo donuceno svůj baht devalvovat. Průběh krize tedy zahrnoval rychlý odliv kapitálu, pokles devizových rezerv, kdy byla nakonec centrální banka nucena provést více či méně hlubokou devalvaci. Úvěry v cizích měnách se staly nesplatitelnými; následovaly krachy bank i firem, utlumení úvěrů, propady výroby, propad HDP doprovázený růstem nezaměstnanosti a v některých zemích sociálními nepokoji. Někteří ekonomové kladou větší důraz na způsob financování běžného účtu (tj. jak byl deficit způsoben, a na jeho nevhodné krytí přílivem spekulativního kapitálu), jiní spíše na samotné chování a povahu spekulativního kapitálu.

Pokud se deficitu běžného účtu a jeho krytí týká, je nejčastěji zmiňován propad exportu (růst konkurence, např. Vietnamu) a také růst amerického dolaru vůči jenu, který „narušil" atraktivitu jihovýchodní Asie.[25]

Proč vůbec byly země jihovýchodní Asie tlačeny k přijetí rychlé liberalizace kapitálových toků? Vždyť v této oblasti země tradičně dosahují spíš vysokých úspor. Jenže MMF, věrný washingtonskému konsenzu, tlačil na rychlou liberalizaci kapitálového trhu už tak nějak „z podstaty".

Kapitálové trhy se totiž chovají silně procyklicky, „racionální investoři" předvedli právě v případě Thajska ukázkové chování stáda, kdy spekulovali sami proti sobě, protože se často řídili signálem jednoho mocného hráče. Spekulace se dnes odehrává v prostředí velké nejistoty, proto jsou spekulanti náchylní k tomu se domnívat, že pokud někdo „vsadí" velké částky např. na devalvaci bahtu, má určitě lepší informace než oni a vyplatí se ho následovat. Odborně vzato jsou očekávání formována v kontextu nedokonalé a asymetrické informace.

Sebenaplňující proroctví není fenomén pouze v politologii. Spekulativní útok zahrnuje náhlý a nepředvídatelný posun v tržních očekáváních. Protože finanční toky jsou obrovské, je finanční krize nejen velice rychlá, ale má i mnohem více devastující dopady.

Stiglitz uvádí „vzorový příklad" z Thajska, kdy si spekulant půjčí 24 miliard bahtů (za původního kurzu 1 americký dolar = 24 bahtů). Kurz začne padat, spekulant bude chtít odejít k dolaru. Vezme 600 milionů dolarů (vymění zpět na bahty; v novém pro něj lepším kurzu to bude 24 miliard bahtů). Zbylých 400 milionů dolarů je jeho zisk.

Hlavní kritika ovšem nesměřuje na MMF kvůli tomu, že krizi neočekával a byl jí v pravém smyslu slova „překvapen". MMF se koneckonců nikdy nepodařilo žádnou krizi předvídat. Drtivá kritika se na MMF snesla spíše proto, jak se krizi, která se rozšířila do dalších zemí, rozhodl řešit.

MMF se rozhodl primárně odškodnit věřitele (spekulanty) a již méně se staral o jednotlivé země. Jeho hlavní starostí bylo „obnovení důvěry trhů", ale nikoliv zabránění destrukci ekonomik. Jeho klasická doporučení krizi nutně musela zhoršit: již tak špatná situace daná zadlužením v cizích měnách (v dolarech obvykle) poté, co domácí měna hluboce devalvovala, byla ještě zesílena monetární a fiskální restrikcí. MMF si totiž pro svou roli „věřitele poslední instance" klade podmínky, jež právě tato „tvrdá opatření" zahrnují. *Conditionality* neboli podmíněnost je trnem v oku řadě ekonomů již mnoho let, ale nezměnilo se na ní nic, jak v současné době ukazuje případ Řecka. Resp. pokud šlo o USA, byla doporučena politika přesně opačná než u Thajska, Argentiny či Řecka, ale k tomu později.

Podmínky MMF přispěly k rozšíření krize z finanční na bankovní a do reálné ekonomiky. Vedly k růstu nezaměstnanosti, propadu produktu a v Indonésii k vážným sociálním bouřím, které vyvrcholily svržením prezidenta Suharta. MMF přispěl k tomu, že krize nezůstala omezena na finanční už jen tím, že požadoval zavřít každou banku, která nesplňovala kritéria kapitálové přiměřenosti, čímž utnul úvěrový tok. Stejně tak je zajímavá rada prodat „nadbytečná aktiva" určitých strategických firem a pozvat do vedení zahraniční odborníky. Tímto způsobem by se totiž Američané konečně dostali k firmám, které jim vlády dlouho nechtěly zpřístupnit. Asi největší pobouření vyvolalo zrušení potravinových přídělů v Indonésii v rámci „úsporných opatření" vlády. MMF nikdy nebral v úvahu sociální situaci v dané zemi a jak bude ještě patrno v případě Řecka, koncentrace byla vždy na rozpočet, inflaci, kurz a úrokovou sazbu. Vývoj mezd a nezaměstnanosti zůstával ve stínu zájmu. Je to koneckonců i dobře demonstrováno tím, že pokud se představitelé MMF vůbec s někým z dané země setkávali, pak to byli zástupci ministerstva financí. Stiglitz, v té době hlavní ekonom Světové banky, který selhání MMF detailně popsal v *Jiné cestě k trhu*, zároveň konstatuje, že země, jež MMF v případě řešení krize neuposlechly (např. Malajsie či Jižní Korea) se zotavily mnohem rychleji než vzorní žáčci jako Indonésie či Thajsko.

Nejúspěšnější země Asie – Čína – se nikdy washingtonským konsenzem neřídila a jak uvidíme, případ asijské krize i krize ruské na ni velice zapůsobil; mj. v odhodlání akumulovat tak vysoké devizové rezervy, které by dokázaly zabránit spekulativním nájezdům. MMF je rovněž vyčítáno, že se ze selhání v jihovýchodní Asii vůbec nepoučil, protože stejné recepty – bez ohledu na místní podmínky, mikroekonomickou strukturu výroby, bankovního sektoru atd. – aplikoval na všechny země (tedy až na Spojené státy).

Není divu, že především v rozvojových zemích se rozšířily „konspirační" teorie o MMF, tvrdící, že se jednalo o záměrnou politiku, jak tyto nové asijské tygry nechat kolonizovat od převážně amerických firem. Otevření kapitálových trhů pak nutně muselo vést k přílivu a následnému úprku spekulativního kapitálu, růstu úrokových měr a přísná fiskální politika pak k propadu cen aktiv – takto lze prodat domácí firmy do zahraničí, možná těm samým „investorům", kteří krizi zavinily. Slogan „pochval, potop, pomož, ovládni" se používá na MMF, potažmo Světovou banku, právě od té doby.

Samotnou kapitolou ale zůstává nákaza (*contagion*), tedy rozšíření krize do jiných východoasijských zemí, jež pak vyústilo ve vyšší rizikovou prémii pro tzv. *emerging markets*, což následně zasáhlo Brazílii a Argentinu.

Jakými kanály se krize dále rozšířila z Thajska do jiných zemí jihovýchodní Asie, do Ruska a nakonec až do Argentiny?

a) Obecné šoky. Tento důvod zahrnuje porovnání úrokových diferenciálů, ceny komodit (např. ropy), propad agregátní poptávky i změny kurzů, kdy země nucená provést devalvaci relativně „zlevní" oproti svým konkurentům v oblasti.
b) Obchodní *spillover* bylo možno pozorovat právě v souvislosti s devalvací mezi Argentinou a Brazílií. Ve chvíli, kdy byla Brazílie nucená devalvovat svůj real, se její hlavní regionální partner a importér Argentina ocitla ve vážných potížích.
c) Finanční propojení. Úprk krátkodobého kapitálu předpokládá nejen zemi, odkud prchat, ale i kam prchnout. Investoři na krizi reagují změnou portfolia, v neposlední řadě byla pro *emerging markets* zvýšena riziková prémie.
d) Změny investorské nálady se dotýkají pravé podstaty dnešní podoby spekulace, která je iracionální, ale zároveň mohutná a vykazuje chování stáda. Mezi kritické ukazatele, jež jsou sledovány, patří především

poměr běžného účtu k HDP a také poměr mezi krátkodobým a celkovým kapitálem.

Případ Argentiny pak uvedl celý finanční systém spolu s MMF do hluboké krize důvěry.

1.8. BRAZILSKÁ KRIZE

Ruská a asijská krize vedly k vyššímu tlaku na tzv. *emerging markets*, které rovněž používaly fixní kurz k dolaru. Další zemí v řadě byla Brazílie, kde krize vypukla na počátku roku 1999.

MMF na nerovnováhu běžného účtu a na odliv zahraničního kapitálu (stále stejný scénář) reagoval půjčkou – jak jinak než podmíněnou dalšími liberálními reformami (SAP). Půjčka ve výši 41,5 miliardy dolarů měla podpořit brazilské devizové rezervy, navzdory útěku kapitálu a rostoucí úrovni dluhu denominovaného v dolarech.

> „Kdyby šlo vše podle plánu, pak by Brazilci netrpěli pod neokoloniálním dopadem propadu cen aktiv, zoufalou honbou podniků po dolarech (těch firem, které měly dluh denominovaný v dolarech) a pokořením sledovat cizince, hlavně Američany, jak si vybírají jako rozinky ta nejlepší aktiva, která země může nabídnout za výprodejní ceny."[26]

Brazílie byla ovšem stejně nakonec „donucena" uvolnit kurz realu a přejít na *floating*. Brazilská krize nakonec neměla dlouhého trvání, ale byla jedním z faktorů, který vyvolal mnohem závažnější krizi u brazilského souseda – Argentiny.

1.9. ARGENTINSKÁ KRIZE

Zhodnocení argentinské krize je – podobně jako u ruské – obtížnější, neboť zde hrálo roli vícero faktorů, jak vnitřních tak vnějších. Příčiny krize se v argentinské ekonomice kumulovaly mnoho let, aby pak naplno propukly v roce 1999. Na rozdíl od brazilské krize trvala argentinská minimálně do roku 2002 a měla mnohem závažnější dopady.

Zásadní faktory byly podle mého názoru dva. Argentina jednak sledovala SAP, takže se zmenšoval manévrovací prostor státu, jednak nevhod-

ně ukotvila – po zkušenostech s hyperinflací – svou měnu na dolar v tzv. pevném režimu *currency board*, kdy Argentina rezignovala na svou vlastní monetární politiku a kopírovala tu americkou, i když si zde nepočínala zcela důsledně. Fixní kurz na dolar byl nicméně až téměř do konce krize zachován. Argentina se tedy ocitla v situaci, kdy byl její manévrovací prostor pro samostatnou politiku značně omezen.

Kurz se postupně stal nerealistickým, podnítil zadlužování v dolarech a ochromoval export země. I argentinská krize přišla jako překvapení; byl očekáván slušný růst, místo něj ale přišel propad. Podobně jako Thajsko byla Argentina chválena Světovou bankou za své správné reformy.

Argentinu poškodila i brazilská devalvace, která ještě více znevýhodnila argentinské exporty. Investoři, aby „zůstali", požadují stále vyšší úrokové sazby, které dusí domácí ekonomiku. Nakonec stejně následuje odchod investic, rostoucí nezaměstnanost, propad HDP.

V Argentině se ovšem krize měnová přeměnila v krizi bankovní. Ztráta důvěry ve fixní navázání na dolar za takové ekonomické situace vedla občany k tomu, že začali panicky vybírat své úspory a urychleně je směňovat za dolary, příp. i přesouvat do zahraničí. Vláda se snažila stůj co stůj zabránit *runu* na banky, ale stále se neodhodlala ke změně fixu. Její opatření na zmražení vkladů vyvolalo odpor a politické nepokoje. Následovala prudká nestabilita rychle se měnících „prezidentů".

Rok 2002 byl pro Argentinu děsivý, ekonomika dosáhla svého dna. Argentinské peso bylo konečně uvolněno, přešlo na *floating* a silně devalvovalo, což zasáhlo import, jenž nemohl být rychle vykompenzován, takže podpořil inflaci. V Argentině se začaly rozšiřovat různé kvazipeníze.

V roce 2002 se ekonomika propadla o více než 10 %, prudce narostla nezaměstnanost a s ní i sociální polarizace a chudoba. V nejhorším roce (2002) se pod hranicí chudoby ocitla více než polovina populace!

Situaci se podařilo stabilizovat až nově zvolenému prezidentu Nestoru Kirchnerovi, jemuž pomohlo nejen devalvované peso, ale i rostoucí ceny sóji na světových trzích. Přestože se Argentině podařilo obnovit od roku 2003 velmi rychlý růst i snížit nezaměstnanost, následky krize přetrvaly v silné polarizaci země.

Argentinští občané ale reagovali na krizi často zajímavým a inspirujícím způsobem. V Argentině byly již před krizí populární barterové sítě, výměny zboží za zboží, které se vyhýbaly držbě peněz. Ještě zásadnější bylo

a je přebírání zkrachovalých firem zaměstnanci. Argentina ve světovém měřítku patří k zemím s největším podílem zaměstnanecké participace, družstevnictví a přebírání firem zaměstnanci (*occupied business*).

V roce 2002, kdy Argentina[27] přiznala, že není schopna splácet své dluhy, MMF silně lobboval za soukromé věřitele. Argentina se ovšem MMF postavila, Nestor Kirchner se později stal prominentním kritikem MMF, když podotknul, že právě politika MMF přivedla zemi k ekonomické katastrofě, nemluvě o situaci, kdy v roce 2001 MMF odmítl Argentině poskytnout další půjčku. Do dějin vstoupil Kirchnerův výrok: „MMF musí změnit směr, aby se stal půjčovatelem pro rozvoj, místo věřitelem, který vyžaduje privilegia."[28]

Zásadní bylo, že Argentině se podařilo restrukturalizovat svůj dluh za výhodných podmínek a snažila se ze všech sil vyvázat z MMF, aby na ni již nemohly být uvalovány další podmínky „liberalizace a vypořádání s investory". Vždyť tlak MMF i ostatních vyspělých zemí, aby se Argentina dohodla se spekulanty (tzv. supími fondy, *vulture funds*), provedla drastické SAP a ukázala, že si „zaslouží důvěru" investorů, neustával ještě v roce 2004. Kirchner v roce 2005 překvapivě oznámil, že Argentina se zcela (jako Brazílie) vyplatí z MMF a použije k tomu devizové rezervy. Velkou pomocí pro Argentinu byla Venezuela, která skoupila značnou část argentinských vládních dluhopisů (za několik miliard dolarů). Z pohledu Venezuely se nejednalo ani tolik o ekonomický jako spíše politický krok: pomoci spřátelené vládě a vyvázat další zemi z vlivu MMF.

Podíváme-li se na finanční krize 90. let, musí nás nutně překvapit nejen jejich vysoká frekvence, ale – navzdory specifikům každé země – i řada společných rysů, a to nejen při řešení *à la* MMF, ale i při samotném vzniku.

Jedním ze společných znaků je fixní kurz (vázaný na dolar), který v praxi ukázal, že fix nemusí být zárukou stability a předvídatelnosti. Jakákoliv změna v americké monetární politice se může na zemích, které se pro tento kurzový režim rozhodly, projevit. Přitom se jakoby potýkáme s variantou Triffinova dilematu: navázanost na dolar je svého druhu navázanost na americkou ekonomiku (s extrémem *currency board*). Můžeme kritizovat, že americká hospodářská politika nikdy nebrala v úvahu, co její suverénní kroky způsobí v globální ekonomice. Krize však minimálně ukazují, do jaké míry je v globálně propojeném světě nezbytná makroekonomická koordinace (např. v rámci OSN), protože unilaterální postupy

(USA, Německo) se nakonec vrací jako bumerang. Diskuse nad vhodným kurzovým režimem se pak mohou zdát pouhou technikálií: UNCTAD např. doporučuje fix se širokým pásmem, ovšem dodává, že se zdaleka nejedná o ideální metodu.

Dalším znakem krizí je samozřejmě citlivost a zranitelnost zemí (i velkých – Rusko, Brazílie) vůči rychlým přílivům a odlivům kapitálu. Teprve až současná Velká deprese vedla k výraznější kritice extrémní kapitálové liberalizace, u níž lze opravdu jen těžko vystopovat přínos pro reálnou ekonomiku.

> „Stále mohutnější kapitálové toky připravily postupně půdu pro zdrcující měnovou krizi devadesátých let i pro globalizovanou finanční krizi roku 2008. Rozmach stínového bankovnictví, které postrádalo odpovídající regulaci, zase otevřel dveře masivním útokům na banky...“[29]

Rozsáhlé kapitálové toky, neustále hledající atraktivní výnos a rychle se přemisťující po celé planetě, jsou nicméně pouhým odrazem situace panující v reálné ekonomice.

Ironicky by se dalo podotknout, že nejmarkantnějším dopadem krize byla postupná, ale trvalá diskreditace MMF a Světové banky. Navzdory velké kritice obě instituce aplikovaly stejné rady a recepty ve všech případech. Pouze politické vedení Argentiny bylo natolik silné, aby se MMF dokázalo vzepřít.

Jednou z reakcí na asijskou a ruskou krizi byl vznik fóra G-20 (viz dále). Tato skupina byla vytvořena doplněním G-8 o Argentinu, Austrálii, Brazílii, Čínu, Indii, Indonésii, Jižní Koreu, Mexiko, Saúdskou Arábii, Jižní Afriku a Turecko. Jako skupina vytváří 85 % světového HDP a zahrnuje asi 65 % světové populace; působí tedy legitimněji než G-8.

Diskuse v rámci fóra G-20 ovšem zásadní nerovnováhy v globální ekonomice nevyřešily, možná i proto, že krize se týkaly rozvojových, případně tzv. rozvíjejících se zemí. Teprve se vznikem krize v USA (tedy v jádru systému a nikoliv na semiperiferii) se objevují silnější podněty k radikální reformě celého mezinárodního měnového systému.

1.10. NOVÁ EKONOMIKA ANEB BUBLINA DOT.COM

Úvod 21. století nebyl poznamenán jen teroristickými útoky 11. září, jež naprosto změnily geopolitická východiska řady zemí a uvedly Spojené státy na cestu „války proti terorismu".

Toto období je rovněž spjato s prasknutím bubliny dot.com, radostí a zklamáním z tzv. nové ekonomiky a také s aférou Enron.

Spojené státy se na konci 20. a na počátku 21. století zdály být v jedinečné situaci. Vysoký růst bez inflace, podpora vědy a výzkumu, pokles nezaměstnanosti a rozvoj akciových trhů s tzv. internetovými tituly daly vzniknout tzv. nové ekonomice. Nadšení, které se v souvislosti s tímto typem „růstu informační společnosti" objevilo, dokonce vedlo některé ekonomy k názoru, že bude odbourán hospodářský cyklus a že tento „nový typ" růstu tedy vyvolá nekonečnou konjunkturu.

Aktuální úvahy ohledně nezaměstnanosti (včetně její přirozené či rovnovážné míry apod.) se často odehrávají v kontextu diskuzí o tzv. nové ekonomice; v iluzorním nadšení však bývá tato mnohdy absolutizována a přeceňována a často se také přitom zapomíná na ekonomiku „starou" (či reálnou). Tzv. nová ekonomika bývá obvykle vztahována k masové aplikaci kvalitativně vyšších technologií – s fundamentem změn v podobě rozvoje informačních a komunikačních technologií se závažnými dopady do struktury a fungování globálních i národních ekonomik. Tzv. nová ekonomika je založena zejména na informacích a znalostech, motorem změn je stále rostoucí globální konkurence, poukazováno bývá i na její často virtuální charakter, nebezpečí různých „bublin" a řadu dalších ekonomických i neekonomických aspektů. Diskutovat lze také dopady pokroku na strukturu pracovních sil i míst, možné změny v produktivitě i změny v příjmech – dopady jsou však značně nerovnoměrné a jsou vnímány i interpretovány protichůdně...

Spory jsou vedeny také o tzv. technologickou nezaměstnanost – jde zejména o to, zda technický a technologický pokrok neničí více pracovních míst, než jich vytváří. Často bývá zmiňován růst, při němž nevznikají žádná pracovní místa a aktuálně i cena za „anglosaskou" flexibilitu v podobě nové chudoby pracujících. Objevuje se řada katastrofických scénářů ‚hospodářských hororů' (V. Forresterová, u nás Egon Bondy či Jan Keller) – někdy dokonce přímo s vizí „hospodářské genocidy" likvidující absolut-